

PÕHJA-HARJU
KOOSTÖÖKOGU

Põhja-Harju Aruka küla arenguprogramm 2021 - 2022 Raport

Projekti piirkond: Jõelähtme, Rae ja Viimsi vallad

Projekti elluviija: Põhja-Harju Koostöökogu (PHKK) koostöös Cleantech Estoniaga ehk MTÜ Cleantech ForeEst

Projekti kestus: 01.06.2021 - 31.12.2022

Projekti eesmärk: sotsiaalse sidususe tugevdamine, rohujuuresandil otsuste ja tegevuste käivitamine kogukondades, külade sektoriteülene kaasamine, külade elanike heaolu parendamine

Projekti taust ja lühitutvustus

2021. aasta juunis käivitus Eestis siseriiklik LEADER koostööprojekt, mille eesmärk on pakkuda tuge ja koolitustegevusi programmis osalevatele küladele oma piirkonna aruka küla strateegia loomiseks ja innovaatiliste piloot tegevuste rakendamiseks. Arukate külade arenguprogrammi viivad LEADER-koostööprojekti raames ellu 13 Eesti tegevusgruppi ning arenguprogrammis osalevad 24 küla/piirkonda üle Eesti.

Koostööprojekti lisandväärtusena luuakse Eesti arukate külade võrgustik, et suurendada kohalike kogukondade võimekust ja teadlikkust piirkonna arengu võimalusest. Lisaks luuakse seosed Euroopa arukate külade võrgustikuga Smart Rural 21 (www.smartrural21.eu).

Põhja-Harju Arukate külade arenguprogramm on kolmes Põhja-Harju vallas toimuv projekt, mille käigus leitakse ja võimendatakse kogukonnapõhiseid ideid, mille eesmärgiks on elujõulisem, jätkusuutlikum ja atraktiivsem kodupaik. Arukas küla viitab maapiirkonnas välja töötatud kontseptsioonile, mis pakub lahendusi tekkinud probleemidele ja parandab elukvaliteeti.

Projekti võtmepartner Cleantech Estonia

Koostööpartner Cleantech ForEst on MTÜ, mille missiooniks on roheinnovatsiooni Eestis kiirendada. Cleantech ForEst'i meeskond on 7 aastase kogemusega cleantech startupide toetamises ja mentordamises, ideepäevakute ja

PÕHJA-HARJU
KOOSTÖÖKOGU

keskkonnaekspertidele süsteemi innovatsiooni teemalise mobiilse haridusprogrammi korraldamisega.

Viimastel aastatel on Cleantech ForEsti üheks suunaks ka kohalike omavalitsuste (KOV) toetamine ja innoveerimine. KOV-ides on korraldatud häkaton, startupide ja ettevõtete/KOVide kokkuviiamise ja võrgustumise üritus kui ka valdkonna spetsiifiline spetsialistide nn ajurünnaku ümarlaud.

Antud projektis soovib Cleantech ForEst tuua tõestatud ja toimivad innovaatilised startup maailma tööriistad valdade konteksti. Plaanis on korraldada valdadele nn ärikiirendi, aga eesmärgiks ei ole siinses formaadis mitte iduettevõtte areng, vaid külade areng ja valukohtade leevendamine.

Cleantech Estonia meeskonnast oli projektis kaasatud 4 meeskonnaliiget: projektijuht Kadri Piho, mentor ja finantsjuht Indrek Kelder, turundusjuht Triin Viilvere ja tegevjuht Erki Ani.

Projekti ajakava ja tegevused

Projekt koosneb 3 peamisest osast:

1. Projekti teavitamine ja sihtrühma kaasamine
2. Töötoad ideekorjeks ja teemapõhiste meeskondade moodustamiseks
3. Mentorsessioonid, arenduspäevak ja õppereis idee teostamise toetamiseks

Algselt oli plaanis töötoad jaotada tihe- ja hajaasustuse kaupa eraldi, sest probleemid ja väljakutsed ning ka võimalused ja lahendused on iseloomu poolest erinevad olenevalt kas me räägime äärelinnast, alevikest, suurematest küladest või siis hajaasustusega maapiirkondadest.

Plaanis oli ideekorje teostada kahe töötoana, kuid tegevuse käigus selgus, et osalejad tulid kohale oma piirkonnas toimuvale töötoale, olenemata töötoa sisust. Pärast töötubasid otsustati teha kolmandas vallas ka töötuba, mis seoti kohaliku külaseltsi igakuise kokkusaamisega.

Programmi tegevused kronoloogilises järjekorras:

- 5. aprill 2022 töötuba hajaasustuse küladele
- 6. aprill 2022 töötuba tihedama asustusega piirkondadele

Kutsume osalema Arukate Külade arenguprogrammi töötubades!

- 5. APRILLIL KELL 14.00 KOSTIVERE MÕISAS HAJAASUSTUSEGA KÜLADELE
- 6. APRILLIL KELL 14.00 VIIMSI RAAMATUKOGUS TIHEDAMA ASUSTUSEGA PIIRKONDADELE

LISAINFO: PÕHJA-HARJU KOOSTÖÖKOGU, SIGNE VALDMANN, 57483466, SIGNE@LEADERPH.EU

Pildil on Kostiveres toimunud programmi töötuba 05.04.2022.

Pildil on Viimsis toimunud programmi töötuba 06.04.2022.

- 28. aprill 2022 töötuba Rae vallas

Pildil on Rae vallas toimunud programmi töötuba 28.04.2022.

- Mai 2022: mentoriga kohtumised kõikide 5 meeskonnaga + kogukonna aianduse teemaline [veebinar](#)
- 2. juuni arenduspäevak

Arenduspäevaku sisutegevused olid teemakohastes meeskondades. Arutleti teemadel:

- Idee re-valideerimine
- Päeva eesmärgid
- Grupidünaamika
- Huvirühmade kaardistamine
- Regulaatiivsed ja rahastuse küsimused
- Idee teostatavus
- Tööde jaotus
- Ressursside (raha, inimeste, materjalide) kaardistamine
- Tegevuskava koostamine

Rühma aruteludesse olid kaasatud välised eksperdid ja Cleantech Estonia meeskond.

Arenduspäevakul oli inspiratsiooni esineja Jana Budkovskaja, kes tõi näiteid projektidest, mis on alguse saanud rohujuuretasandilt ja õppetundidest ning edu saladustest.

**Põhja-Harju
Aruka küla
arendus-
päevak**

Neljapäeval, 2. juunil 2022
Kell 13.00 - 17.00
Kostivere Kultuurimõisas

NÄEME JUBA TÄNA!

✉ info@cleantechestonia.ee
🌐 www.cleantechforest.ee

**TÖÖTUBADE
EKSPERDID**

MÄRT HELMJA
Energiaühistu, Tegevjuht

ASSO NETTAN
Jõgeva vald,
Abivallavanem;
Lääne-Harju vald, Targa
linna projektijuht

KADI LAANSALU
Kadrioru kogukonnaaia
ekspert

TANEL TALVE
Modern Mobility,
Nõustamisspetsialist

REIN KALAMEES
Tartu Ülikool,
Taimetöökoloog

CLEANTECH ESTONIA LEADER EESTI EUROOPA LIIDU ARENGU PÕLLUMAJANDUS- JA RAHVASTPIDELISE KÕNEALUSE ARENGU PROGRAMM PÕHJA-HARJU KOOSTÖÖKOJA

- Sügisel 2022 mentoriga kohtumised kõikide meeskondadega
- 2-4 november 2022 - õppereis Saaremaale

Osalet 3 tiimi 5st.

Saaremaa inspiratsioonireisi [koduleht](#)

Projekti turundus ja sihtrühma kaasamine

Projekti teavitus ja projektis osalemise kutse läks 84 külale/alevikule Viimsi, Jõelähtme ja Rae vallas. Kutse said meili teel külavanemad, külade seltsid ja piirkondlikud organisatsioonid.

Lisaks toimus projekti turundus

- sotsiaalmeedias,
- ilmus artikkel "Targa linna kõrval võiks rääkida ka arukatest küladest" projekti toimumise teemal kohalikes ajalehtedes ning
- projektist teavitati nii PHKK kui ka Cleantech Estonia kodulehtedel ja [blogis](#).

Arenguprogrammi ideed ja meeskonnad

Ideekorje töötubades tõstatati kokku 17 ideed.

Meeskonnad moodustati 5 teemal.

1. ENERGIA TOOTJA KUI KA ENERGIA TARBIJA. Kogukonna energeetika.
2. VAJADUSPÕHINE TRANSPORT. Leida jagatud transporditeenus nendele teedele, mida bussiliiklus on hetkel puudulik.
3. KOGUKONNAAIAD. Aed kui kohtumispaik, aed kui vaimne ravi ja teraapia, aed kui toiduringluse õpetaja.
4. DIGITAALSED TEADETETAHVLIID. Infovahetus ja küla teeninduspunkt.
5. REBALA PÄRANDMAASTIKE JA MUINSUSKAITSE ÕUEÕPPALA. Taastada Rebala pärandmaatik ja luua sinna interaktiivsed matkarajad ning kogukonnateenused, mis toimiksid hariduslikult nii lastele kui ka täiskasvanutele.

Metoodika, protsess ja tulemused

Programmi jooksul kasutati iduettevõtete teadatuntud häkatonide formaadist inspireeritud lähenemist, mis kombineeris ajurünnaku, idee analüüsi, esitlemise ja tagasisidestamise. Lisaks oli kõigil meeskondadel võimalus saada Cleantech Estonia meeskonnalt kuni projekti lõpuni mentorlust.

Startupiliku lähenemisena anti osalejatele võimalus ideid tõstatada. Kui kõik ideed olid välja käidud ja listitud, siis anti kõikidele kohalviibijatele võimalus näidata huvi nende meelepäraste ideede osas. Need ideed, mis said rohkem huvilisi, said võimaluse enda ümber meeskond moodustada ja idee edasiarendamise protsess sai alata.

Üldiselt lubatakse meeskonna moodustamine alates 3 liikmest.

Kogukonnapõhiste algatuste puhul on oluline rõhutada, et inimesed ise peavad võtma vastutust ja ise tegutsema. Väljastpoolt ei tule keegi eest vedama, vaid ainult toetama.

Hästi oluline on, et osalejad tunnevad, et idee on nende oma ja nende kogukonnale kasulik. Seetõttu lastakse inimestel ise ideed lauale tuua ja iseseisvalt vabatahtlikult meeskonnad moodustada.

Ideekorje faasis oli varuvariandina toodud igas töötoas väike inspiratsiooni ettekanne, kus toodi näiteid, mida teised külad on ära teinud ja põhjalikuma näite töö Aruka küla esindaja Taanist Torupi näitel professor [Peter Plant](#). See oli vajalik mitmel põhjusel:

- teemaga ühisele lehele jõudmine ehk teemast publikule taustainfo andmine
- loovuse vallandamine, et ideed saaksid sündida kohapeal
- näidetena toodud ideede lauale toomine juhul kui kogukonnast uudeid ideid ei tõstatata

Esimestes ideekorje töötubades esinesid veel inspiratsioonikõnelejatena isejuhtiva transpordi ekspert Pirko Konsa vajaduspõhisest transpordist ja Energiaühistu tegevjuht Märt Helmja kogukonnapõhisest energeetikast.

Mentordamine on startup kiirendite ja inkubaatorite põhiline mitterahaline toetus. Mentorkohtumised sisaldavad endas idee valideerimist, arengule suunavaid küsimusi, võtmeinimestega kokku viimist ja ekspertiisi kaasamist, järgmiste tegevussammude ja strateegia koostamist.

Õppereisi eesmärk oli kogukonnaliikmete võrgustiku tugevdamine, tegutsemisele inspireerimine ja silmaringi avardamine.

Projektide programmiarjajärgsete võimalike jätkustsenaariumitena toodi arengupäevakul välja kolm peamist võimalust:

- a. Kogunenud meeskond on teotahteline ja piisava suutlikkusega et omal initsiatiivil projektiga edasi minna. Ideaalis moodustatakse mingi ühendus (külaselts, MTÜ vms) ja vajadusel taotletakse rahastust projektiga jätkamiseks
- b. Tulenevalt projekti idee iseloomust, on vajalik aktiivne koostöö omavalitsusega või projekti üle andmine omavalitsusele elluviimiseks (kogukonnaliikmete aktiivse toega – kui on asjakohane).
- c. Projekti idee elluviimine nõuab olulist panust kohalikust omavalitsusest kõrgemalt tasandilt (riik) ja seega selle ellu viimine kogukonnaalgatusena vähemalt lühikeses perspektiivis pole realistlik. Võimalusel vormistatakse idee põhjal konkreetseid ettepanekuid ja suunatakse võtmepositsioonidel olevatele inimestele või avaldatakse avalikkusele.

Arukas idee 1: Kogukonna energeetika

Kogukonna energeetika teema sai ideekorje töötubades juba piisavalt huvilisi ja Kostivere töötoas moodustus selle teema ümber lausa kaks laudkonda, kes käsitlesid teemat mõnevõrra erineva nurga alt.

Esimesel mentorkohtumisel, mis toimus mõlemale rühmale ühiselt, osales 7 meeskonnaliiget ja arutelu põhiline fookus pandi esmase asukoha leidmisele, idee teostatavusele ning samuti võtmeinimeste kaardistamisele, kellega peaks edasi suhtlema. Päikesekatuse asukohana pakuti välja Kostivere kooli katus, mille osas olulisi vastuväiteid teistel ei olnud.

Projekti käigus nihkus tegevuse fookus hoopis Neeme seltsimaja ja koolimaja päiksepargi loomisele. Idee on pikaaegne, vajab tugeva struktuuriga juhtmeeskonda ning rahastust. Käesoleval hetkel on teema üle võtnud Jõelähtme vallavalitsus, kes uurib võimalusi ja küsib hinnapakumisi, neid toetab PHKK.

Oluline kasutegur oli, et Energiaühistu tegevjuht oli meeskonnaga aktiivselt suhtluses ja jagas nii kogemuslugusid kui ka aitas lahendada bürokraatilisi valukohti.

Kokkuvõte – projektist tekkis mõningane jätkutegevus, ambitsioonikam ja uudsem oleks olnud energiaühistu teke, aga selleni seekord ei jõutud.

Arukas idee 2: Vajaduspõhine transport

Vajaduspõhise transpordi osas nähti enam valukohti just Rae vallas ja Viimsi poolsaarel, kus bussiliiklus on kohati puudulik. Vajaduspõhise transpordi temaatika osas jõuti kiiresti arusaamiseni, et vaja on kaasata koheselt vastutavad valla töötajad ja ühiselt edasi toimetada.

Lahendusena nähti [Vedas](#) süsteemi, mida esitleti ka ideekorje seminaril. Idee teostatavus on seetõttu problemaatiline, et meeskond sõltub niivõrd palju välistest teguritest ja otsustajatest (vald, teenusepakkuja).

Modern Mobility eestvedaja Pirko Konsa suhtles meeskonnaga edasi ja ühiselt piloteeritakse tõenäoliselt vajaduspõhise transpordi teenust tulevikus, kuid enne on vaja vallas teha põhjalik teavitustöö. Esimesena oleks huviorbiidis Jüri ja Vaida vaheline teelõik. Kuid idee on teostatav vaid piisava hulga potentsiaalsete sõitjate olemasolul, et transport oleks jätkusuutlik ja end ka rahaliselt õigustaks ja ära majandaks. Kahjuks ei ole võimalik pikaajaliselt teenust pakkuda tasuta, ühe sõidu hind jääb ikkagi oluliselt kallimaks kui on kohalik bussipilet. Hoiatav näide on ka Saaremaa kogemus, kus pilootprojekt oli küll väga edukas aga riigipoolse toetuse lõppemisel lõppes ka teenus.

Meeskond aktiivselt enam koos ei tegutse, aga teema on veel õhus ja projekti eestvedaja suhtlus vallaga jätkub kuni ollakse teenuse piloteerimiseks valmis.

Paraku tähendab antud idee piloteerimine ka suurt teavitustööd ja ka inimeste harjumuste muutmist. Antud idee vähendaks igapäevast sõltumist autodest ja annaks võimaluse liiklemiseks neile, kellel ei ole isikliku auto juhtimise võimalust (noorukid ja vanurid).

Kokkuvõtte – seda projekti ilmselt ei ole võimalik realiseerida olulisel määral kodanikuinitsiatiivi korras, siin on vajalik et omavalitsus võtaks vedava rolli.

Arukas idee 3: Kogukonnaaiad

Kogukonnaaedade idee sai esmalt ideekorje seminaridel vähe huvilisi ja seetõttu otsustati teha teemakohane avalik veebinar, millele tehti sihtrühma seas turundus. Veebinari kaasati rääkima Eesti kogukonnaaedade kõneisik Maria Derlõš ja veebinar on siiani järelvaadatav: ["Kuidas luua toimiv kogukonnaaed"](#).

Hiljem selgus, et see, et huvilised on nii erinevatest piirkondadest (Viimsi, Jõelähtme vallast), on meeskonnatöös oluliseks takistuseks ja tuleks luua mitu kohalikku aeda nende poolt ja grupp peab mingi hetk jagunema ise väiksemateks.

Huvilised olid need, kes olid juba olnud seotud kogukonnaaedadega, aga nägid seal tekkinud probleeme (omandiõigus, sundkolimine), kui ka uued liitujad. Visiooniks loodi uute aedade loomine ja mitte olemasolevate aedade arendamine. Kõige tugevamalt jäi silma paistma Kostiverre kogukonna aia loomine.

Projekti jooksul toimus meeskonnas muutusi. Viimsis on juba loomisel projekt nimega „Armastuse aed“, mis võidakse rajada Viimsisse Lubja külla klindiastringule. Õppereisil Saaremaale külastati ka Torgu loodava kogukonnaia asukohta ja vesteldi selle ühe loojaga. Kostivere aia osas tekkis projekti lõpuosas mõtte fokuseeruda ümber lasteaia ja kooli õppeaia loomisele, olemasoleva kogukonnaia niisutussüsteemi loomisele ja võimalusel likvideerida ka praeguse aia territooriumil juba varasemast ajast asuv prügimägi. Projekt vajab elluviimiseks rahastust, sellega saab jätkata siis kui vastavad rahastusvoorud 2023 esimeses kvartalis välja kuulutatakse.

Kokkuvõtte – nii Viimsis kui Kostiveres on omad projektid olemas millega edasi töötada. Vaja on leida täiendavat rahastust et ambitsioonikaid visioone realiseerida.

Arukas idee 4: Digitaalsed teadetetahvlid

Digitaalsete teadetetahvlite idee sai esitatud tugeva ja läbimõeldud visioonina ühe Rae valla külavanema poolt ja leidis kohe huvi ka teiste külavanemate poolt. Hästi oli lahti seletatud vajadus ja probleem praeguste teadetetahvlitega, mis on küll vajalikud ja kasutusel, aga info kipub seal kiiresti aeguma ja need ei püsi soliidsetel.

Digitaalsete teadetetahvlite idee oli ka kõige iduettevõtja tüüpi idee ja oleks olnud suure potentsiaaliga. Meeskonna kõige suuremaks probleemiks kujunes ajapuudus ja vähene fokuseeritus idee edasi arendamisele.

Idee teostatavuse võtmekoht oli tehniline lahendamine ja seetõttu asuti esimesena ka tehnilisi lahendusi otsima. Selle jaoks otsiti välismaa sarnaseid näiteid ja samuti otsiti juhtnööre tutvusringkonna kaudu ja valdkonnaga seotud inimestelt (kaubanduskeskuste juhiste tahvel, digitaalsed infotahvlid). Selgus et tehnilised lahendused on Eestis olemas, uuriti ka hinnapakumisi. Oluline arutluskoht tahvli haldamine ja info uuendamise kommunikatsioon.

Sügiseks tahvli initsiatiivgrupi entusiasm hääbus. Õppereisi käigus tutvuti Kuressaare kogemusega elektrooniliste reklaamtahvlite projekti osas ning arutelu käigus tekkis nii mõnigi uus idee. Selgus aga ka et isemajandava projektina selle toimima panemine ei ole väga tõenäoline, pigem oleks vaja et selle halduse korraldab omavalitsus.

Kokkuvõte – kodanikualgatusena sellest projektist asja ei saanud. Võimalik oleks selle projekti teoks tegemine omavalitsuse projektina, seda enam et Eestis on olemas nii tehnilise lahenduse pakkujad kui ka mõningane kogemus.

Arukas idee 5: Rebala muinsuskaitse õueõppeala

Rebala õueõppeala idee oli olnud juba aastaid kohaliku ettevõtja visioonina kirjas ja see sai päris tugeva meeskonna kokku juba esimesel ideekorje seminaril. Kõik meeskonnaliikmed olid kohalikud ja teema on kõige kitsam ja vaid asukohapõhine võrreldes teiste tõstatatud ideedega.

Arengu esimeseks fookuseks sai, kust saada pärandmaastike taastamiseks ja turismi arendamiseks rahastus. Juba esimesel arengupäevakul keskenduti rahastustaotluse kirjutamisele.

Meeskond suhtles tihedalt omavahel ka väljaspool mentorsessioone ja projekti perioodil kohtuti korduvalt ka füüsiliselt.

Selle meeskonna tugevuseks oli, et nähti suurt pikaegset visiooni ja projekti kasutegurit oma kodupaigas ning enda seotust ja motivatsiooni idee elluviimisel.

Meeskond esitas valla kaasava eelarve taotlusvooru oma projekti. Plaanitakse ka uue aasta alguses rahastusvoorude avanemisel rahastust juurde küsida.

Kokkuvõte – moodustus meeskonna tuumik kes aasta lõpus kinnitas kindlat soovi projektiga edasi minna, oodatakse vastavate taotlusvoorude avanemist.

Rahastusvõimalused meeskondadele

Mitmed projektid vajavad tegevuste käimalükkamiseks projektipõhist rahastust. Võimalikud rahastusallikad on järgnevad:

- Eesti Keskkonnainvesteeringute keskus

- EASi ja KredExi ühendasutus
- Aktiivsete Kodanike Fond Eestis
- Kohalikud kogukondliku arendustegevuse toetused
- Kohalikud mittetulundusühingute toetused

EIT Climate-KIC oli samuti projekti alguses toodud välja kui potentsiaalne jätkutegevuste rahastaja meeskondadele (märts 2021), kuid antud projekti tegevuse jooksul EIT Climate-KIC tegevuste ja rahavoogude jagamise strateegia muutus ja potentsiaal nende kaudu rahastust kaasata on oluliselt vähenenud.

Olenevalt idee skaleeritavusest on võimalus osaleda erinevates startup toetusprogrammides, mis on Eestis mitmeid kümneid. Käesoleval hetkel tegevust jätkavate projektide puhul ei ole siiski näha startup programmidesse sobivat kiiresti skaleeruvat suure potentsiaaliga äri, seega pigem tuleb siin ümber orienteeruda rohkem sotsiaalset mõju fookuses hoidvatele programmidele. Tulenevalt nn mõjuprojektide kasvava nihkumise erinevate programmide fookusesse, on selles osas tulevikuperspektiiv hea.

Õppekohad ja tähelepanekud tuleviku sarnastele projektidele

Tasub panna rõhku ideekorjele ja pigem just ka inimeste kaasamisele, et leiaks üles need teotahtelised eestvedajad, kes gruppi koor hoiaksid ja ka pärast projekti lõppemist teemaga edasi tegutseksid.

Tuleb valida rohkem ideid, sest peab arvestama gruppide erineva motiveerituse tasemega.

Ideed on oma olemuselt väga erineva iseloomuga ja individuaalne lähenemine ja sihitud otsekontaktide loomine on oluline.

Paremini võivad lennata ärilised ideed, millel on ka tuleviku potentsiaali raha teenida. See tooks suurema kaasatuse. Kui on sotsiaalsed ja kogukondlikud projektid, mille puhul tundub, et eestvedaja võiks olla omavalitsus, siis on raske hoida pühendumist, sest muud kohustused on prioriteetsemad.

Võtmetähtsusega on inimeste motivatsioon projektiga tegeleda. Peale esmase õhina vaibumise peab inimesi hoidma projekti juures kas majanduslik huvi (nt energiaühistu) või mingi oluline ja pikaajaline hobi (nt kogukonnaaiad). See kui töögrupid käivad koos ainult siis kui neid mingile üritusele kokku kutsutakse, ei ole jätkusuutlik.

Analüüs, millised on järgmised sammud, millega võiks tegeleda

- Koondada ja hallata võrgusikku aktiivsetest kogukonnaliikmetest nt sobiva sotsiaalmeedia kanali või kogukonda kaasava klubilise vormi kaudu (külaselts, kogukonnamajan juures toimuvad tegevused jne)
- Luua pidevalt ja rutiinselt võimalusi kaasa mõtlemiseks ja ideekorjeks (kaasav eelarve, mõttetalgud, kogukonnaideede võistlus)
- Kogutud ideed ei tohi langeda kuskile tolmu koguma vaid neid tuleks hoida arutelus, nn elus, aegajalt võib teadlikult juhtida kogukonna tähelepanu varem kogutud ideedele – mõnel juhul avanevad võimalused nendega tegeleda viivitusega nt sobiva toetusprogrammi avanedes, omavalitsuse huvi tekkides, teiste piirkondade huvilistega koostöövõimaluste tekkides vms.

Raporti koostas Cleantech Estonia projektijuht Kadri Piho detsembris 2022.